

Питання теоретичні

Ольга Циганок

УДК 821.161.2

ЕПІТАФІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТИКАХ XVII – XVIII СТ.

У статті розглянуто рецепцію епітафій латинського Середньовіччя в українських барокових трактатах словесності. Писані в річищі вченої поезії епітафії відомим історичним особам цитуються в поетиках зрідка. Значно популярнішими, ніж “серйозні” епітафії, були жартівливі вірші.

Ключові слова: поетики, середньовіччя, епітафії.

Olha Tsyhanok. Medieval epitaphs in Ukrainian poetics of the 17th and 18th centuries

The article deals with the reception of medieval Latin epitaphs in Ukrainian baroque literary treatises. The epitaphs to famous historical persons written in the mainstream of “scholarly poetry” are cited in poetics only on rare occasions. Humorous verses were, on the contrary, much more popular than “serious” epitaphs.

Key words: poetics, Middle Ages, epitaph.

Коли Феофан Прокопович, подаючи в поетиці як “антивзірець” другу половину баченої ним у соборі святого Петра в Римі епітафії папі 607 р. Боніфіцію III [див.: 17], твердить про “*anterioris saeculi ruditatem*” (невігластво минулої епохи) [5, 332], немовби чуємо голос італійських гуманістів про морок середньовіччя. Дослідження Ернста Роберта Курціуса переконливо довело хибність такого погляду [див.: 4]. Щодо цитованого Прокоповичем фрагмента, то створюється враження, що створена у стилі напису на могилі¹ епітафія відповідає своєму функціональному призначенню:

Тут Боніфація папи тіло лежить у могилі,
Добре виконував він все, що понтифіку слід.
Страж правосуддя, терплячий і чесний, шляхетний і щедрий,
Ще й красномовний, усі дуже любили його.
Хай же зі мною оплакують пастиря смерть, хто не хоче
Зразу ж позбутися цих благ – нехай плачуть усі².

Датування середньовічних епітафій ускладнене їхньою анонімністю. Можемо лише припустити, що епітафії історичним постатям, які жили в Середньовіччі, створювалися незабаром після їхньої смерті.

У київській поетиці 1726 – 1727 рр. у підрозділі “*De epitaphio eruditorum ac sapientium*” [Про епітафію ученим та мудрецьям] натрапляємо на приклад “...*de tumulo Alberti Magni*” [...про могилу Альберта Великого] (*Officina*, 1726 – 1727, 41 (зв.))³:

¹ Українські теоретики літератури називали такі епітафії “риторичними”.

² Цитати віршів, за винятком окремо зазначених, – у перекладі авторки. Латинський текст див. у науковому виданні поетики Феофана Прокоповича [5, 332].

³ Тут і далі назви поетик та деяких стародруків подаються скорочено, за початком назви. Перша цифра вказує рік написання, друга – аркуш рукопису. Повні назви див. у монографії Ольги Циганок [7, 158-175].

Magna parens altrix virum Germania alumni
Incedit merito laude superba tui.
Naturae ac rerum vires causaeque latentes
Hoc nemo nobis doctius explicuit.
Magnus ob egregias secundi pectoris artes
Dictus es at Christi nunc ope maior eris.
[Мати велика, Німеччина, славна мужами, по праву
Вихованцю – тобі ширить велично хвалу.
Сили речей і природи приховані, скриті причини
Нам ясніше ніхто не витлумачив, ніж ти.
Званий Великим, бо дивні мистецтва у розумі щаснім,
З поміччю Христа будеш ще більшим тепер].

Твори видатного німецького філософа й теолога Середньовіччя святого Альберта Великого (Albertus Magnus, 1206 – 1280) були знані в Україні. Деякі з них (видання XVII – XVIII ст.) і сьогодні зберігаються в колекції книг Києво-Печерської лаври в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського [10; 11]. Як указував Е. Р. Курціус, “визначні латинські автори XII ст. ще знаходили, як показують новодруки, захоплених читачів у XVI і XVII ст. Латинська література середньовіччя жила і справляла вплив паралельно, всередині й поміж великих рухів нового часу, що починав визрівати: гуманізму, Ренесансу, Реформації, Контрреформації...” [4, 37].

Фрагменти середньовічних епітафій зустрічаємо і як вкраплення в більш пізніх творах цього жанру, вони були основою для переробок – пародій. У київській поетиці “Cunae Bethleemicae” (1686 – 1687) натрапляємо на епітафію під назвою “Vladislai Quarti Regis Poloniae” [Польському королю Владиславі Четвертому] (Cunae Bethleemicae, 1686 – 1687, 57):

Hic jacet occlusus Rex parva magnus in urna
Olim cui fuerat vix tria regna satis.
Vladislai nomen veri si scripseris, horret
Thracas, Turca timet, caetera turba gemit.
[Тут запертий в урну малу король спить великий,
Вистачило йому ледь три держави колись.
Справжнього як Владислава напишеш ім'я, жах фракійця
Пійме, турок тремтить, інші всі стогнуть лишень].

Ця епітафія, по суті, – широко розбудована ідентифікаційна частина, в якій подається основна інформація про померлого короля, що збігається з історичними відомостями про нього¹. Авторство й датування тексту не встановлені. Зазначимо, що перший рядок – пародія на початок середньовічної епітафії завойовнику Вільгельмові, нормандському вождеві та королю Англії (1027 – 1087), яку написав архієпископ Йорка:

Rex magnus parva jacet hic Guillelmus in urna:
Sufficit huic magno parva domus domino [13].
[Тут Вільгельм, великий король у маленькій цій урні,
Досить малого житла пану великому тут].

¹ Владислав IV Ваза (1595 – 1648) справді був правителем трьох держав: королем Польщі (1632 – 1648), великим князем литовським (1632 – 1648) та формально російським царем (1610 – 1613). Бойовий дух Владислава також доведений історією: вів війни з Росією, Оттоманською імперією та Швецією.

Очевидно, автор епітафії королю Владиславові Четвертому введенням у новий текст середньовічного фрагмента проводить паралель між завойовниками двох епох і двох регіонів. Антитеза “великий правитель – маленька могила” була, очевидно, топосом¹. Цей загальник якщо не виник у Середньовіччі, то принаймні тоді набув поширення, а найкращим його “унаочненням” слугував Олександр Македонський. Відлуння цього топосу зустрічаємо в популярній в українських поетиках епітафії геніальному полководцеві:

Hic erat immensus cui non suffecerat orbis,
Hic est, cui toto nullus in orbe locus,
Quaerit regna, duces, per tela, per arma, per ignes
Una dies sepelit praelia, regna, duces.
[Він був таким, що мало було безмірного світу,
Він тепер тут, і йому у світі вже місця нема.
Царства й вождів здобував списами, вогнем і мечами,
День один поховав війни, і царства, й вождів].

На цю епітафію “Alexandro Magno” [Олександрові Великому] натрапляємо в шести українських поетиках як приклад простого способу написання епітафії² або розповідного (історичного)³.

Наведені епітафії видатним особистостям Середньовіччя вирізняються немовби позачасовим характером. Услід за Сергієм Аверинцевим охарактеризуємо їх як літературні явища середньовічного класицизму, що був не простою “присутністю” всередині неантичної епохи античного минулого, яке пережило себе, а інтегровальною частиною саме цієї епохи [див.: 1]. Не випадково ці тексти писані дистихом елегійним – основним віршовим розміром античної епіграми. Сучасний дослідник Хуан Гомес на прикладі іспанських латинських написів, наводячи короткі, але суттєві паралелі, показує безперервність літературної лінії, яка, відповідно до його гіпотези, починається з класичних написів, іде через пізні латинські тексти й закінчується у величезному морі середньовічного літературного світу. Учений бачить і усвідомлює особливості часу й культурного простору, однак уважає, що зазвичай можна провести лінію спадкоємності, яка виявляється насамперед у темах і стилі латинських класичних, пізніх латинських написів і текстів, котрі датуються VII – XI ст. [див.: 14].

Набагато вірогідніше середньовічне походження принаймні частини епітафій, писаних леонінським віршем. Не викликає сумніву датування претекстів епітафій Фоссі [7, 45-46] та Дюрану [8, 28]. Частина леонінських епітафій – нез’ясованого походження. Велика ймовірність, що літературне коріння цих текстів сягає Середньовіччя, як, наприклад, жартівливої епітафії дідусеві Дідавю, яку цитують у своїх курсах поетики Іларіон Ярошевицький, Митрофан Довгалевський та автор київської поетики 1724 р.⁴.

¹ Мотив був поширений у французькому лицарському романі:

Magnus in exemplo est, cui non suffeceret orbis,
Sufficit exciso defossa marmore terra
Quinque pedum fabricato domus... [15, 47].
[Прикладом є Великий, світу йому не старчало,
Задовольнила, однак, могила, на мармурі – напис,
Дім глибиною у п’ять лише стіп...].

² Hymettus, 1719, 43 (зв.); Libri, 1714 (1), 53; Libri, 1714 (2), 173 (зв.); Officina, 1726 – 1727, 39; Epitome, 1734, 62; Regia, 1740, 34 – 34 (зв.).

³ Via lactea, 1735, 172 (зв.).

⁴ Cedrus Apollinis, 1702, 148 (зв.): Simile (Iudicrum. – О. Ц.) cuidam seni scriptum [Подібна жартівлива, написана якомусь старенькому]. 2 quamvis fuit [скільки б не був]. Via, 1724 (1), 69; Via, 1724 (2), 61 (зв.); Epitaphia posse scribi aliquando etiam iocosa, ut patet in his exemplis. Epitaphium cuidam seni Didavo inscriptum [Інколи епітафії можуть бути також жартівливі, як видно із цих прикладів. Епітафія, написана якомусь дідусеві Дідавю]. Подається у формі чотирьох рядків. Hortus, 1736 (1), 92 (зв.); Hortus, 1736 (2), 115: Item seni [Також дідусеві]. Українською мовою цю епітафію переклав Віталій Маслюк [3, 236].

Відійшло в минуле нехтування творами у формі “*versus leoninus*” (“*carmen leoninum*”) як ненормативними з погляду античної естетики, отже, низьковартісними. Серед леонінських віршів натрапляємо на справжні поетичні перлини. Е. Р. Куртіус пише, що схрещення метрики й рими в гекзаметрі із внутрішньою римою “особливо приваблює”, і “цей ефект може зростати до величної неперевершеності в попарно римованому гекзаметрі з подвійними внутрішніми римами...” [4, 173]. Андрій Содомора вказує, що ваганти насолоджувалися глибокою звучною римою [6, 58].

Шляхи та особливості рецепції в українських поетиках XVII – XVIII ст. епітафій у формі леонінського вірша частково аналізувалися [8]. Зупинимося лише на текстах і моментах, про які раніше не йшлося.

Окрім цитованих Феофаном Прокоповичем епітафій високим церковним достойникам [5, 332], за приклад середньовічної “серйозної” епітафії в українських поетиках править славнозвісний напис-епітафія польському королю Болеславу Хороброму, яку подає як взірець леонінського вірша київська поетика 1720 р. (*Parnassus*, 1720 (2), 67 (зв.)):

Hic jacet in tumba princeps veneranda columba.
Chrobri nomen dicta sit in aeternum benedicta.
[Тут лежить у гробі король, шанований голуб,
Смілим його звали, завше щоб добре згадали].

Польська дослідниця епітафій Барбара Мілевська-Важбінська вважає цей текст чи не найцікавішою середньовічною королівською епітафією в Польщі. Ця епітафія привернула увагу видатних науковців, але ще й досі не сказано вирішальне слово щодо датування, черговості рядків та інтерпретації тексту [16, 93].

На хронологічно останню на українському ґрунті писану леонінським віршем шкільну епітафію натрапляємо в чернігівській поетиці 1749 – 1750 рр. Літературна епітафія єпископові чернігівському й новгород-сіверському Амвросію¹ у 48 рядках малює ідилічну картину небесного життя [9, 153-153 (зв.)]:

Luctus ubi nullus resonat, quia nec dolor ullus
Nil ubi, quod pigeat, taedeat, aut pudeat... (1–2)
[Плач тут не лунає, бо жодного болю немає,
Нічого, що гидке, немиле чи стидке...].

Це чи не єдина із цитованих в українських поетиках леонінських епітафій, що вирізняється релігійним характером.

Жартівливий тон багатьох середньовічних епітафій має своє пояснення. Е. Р. Куртіус пише про важливе та складне відгалуження середньовічної літератури XII і XIII ст. – критику на адресу курії, кліра та чернецтва, що не раз підігрівалася ворогуванням між чернечими орденами. Ця тема стане знов актуальною у творчості прибічників англійської та німецької Реформації, які використовуватимуть її як зброю проти Риму [4, 142-143]. Можливо, творцями деяких жартівливих середньовічних епітафій були мандрівні клірики – ваганти, голіарди та ін. Не слід забувати і про універсальну народну сміхову культуру, що про неї свого часу писав М. Бахтін [див.: 2].

Таким чином, епітафії латинського середньовіччя в українських поетиках XVII – XVIII ст. можна умовно поділити на дві групи. Епітафії відомим

¹ “...Illud de gratia Dei, qua omnes fideles potiti sunt, sic expressum...” [...Та про милість Божу, яку мають усі вірні, виражена так...].

історичним особам Середньовіччя створювалися в річці високої літератури дистихом елегійним як віршовим розміром ученої поезії або леонінським віршем як найпоширенішою формою віршування латинського Середньовіччя. Жартівливі епітафії писалися леонінським віршем, часто з концептом, цікавими формальними рішеннями у стилі літератури “низової”. Твори обох груп характеризуються світським характером. Жартівливі епітафії латинського Середньовіччя, зокрема пародії текстів, глибоко вкорінених у літературну традицію, були популярнішими в українських барокових трактатах, ніж “серйозні” твори цього жанру.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аверницьев С.* Символика раннього середньовіччя (К постановке вопроса) // *Семиотика и художественное творчество*. – М.: Наука, 1977. – С. 308-337 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/aver/simv_rann.php – Назва з екрана.
2. *Бахтин М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Baht/index.php – Назва з екрана.
3. *Довгалевський М.* Поетика (“Сад поетичний”) / Пер. і прим. В. П. Маслоюка. – К.: Мистецтво, 1973. – 436 с.
4. *Куриціус Е. Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2007. – 752 с.
5. *Прокопович Ф.* Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. – М. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. – 512 с.
6. *Содомира А.* Студії одного вірша. – Львів: Літопис, Видавничий центр ЛДУ імені Івана Франка, 2006. – 364 с.
7. *Циганок О.* Генологічні концепції фунерального письменства в Україні XVII–XVIII ст.: основні напрямки досліджень. – К.: Університет “Україна”, 2011. – 176 с. – (Студії з україністики; випуск X).
8. *Циганок О.* Особливості та шляхи рецепції леонінських віршів-епітафій в українських поетиках та риториках XVII – XVIII ст. // *Сіверянський літопис*. – 2011. – № 4. – С. 27-32 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.siver-litopis.cn.ua/arh/2011/2011n04/2011n04r01.pdf>
9. [Чернігівська поетика 1750 р.] – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, фонд 1, № 6528. – 360 арк.
10. *Albertus Magnus.* De secretis mulierum item de virtutibus herbarum, lapidum et animalium. – Amstelodami, 1669.
11. *Albertus Magnus.* Tractatus de haemorrhoidibus. – Halae, 1722.
12. *Anthologia Latina sive poesis latinae supplementum. Pars posterior.* Carmina Epigraphica / Ed. F. Buecheler et A. Riese. – Fasc. 1. – Lipsiae, 1895. – 398 p.
13. *The Feodal Herald.* An Online Newsletter from The Baronage Press featuring Heraldry and related subjects. – Vol. 3, N 2, August 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.baronage.co.uk/nl/nl-03-02.htm> – Назва з екрана.
14. *Gomez Joan.* Towards a Study of Eleventh Century’s Carmina Latina Epigraphica: the Renewal of an Ancient Tradition [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hottopos.com.br/rih1/carmina.htm> – Назва з екрана.
15. *Kelly Douglas.* The Art of Medieval French Romance. – Madison, 1992. – 481 p.
16. *Milewska-Ważbińska B.* Ars epitaphica. Z problematyki łacińskiej wierszy nagrobnych. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2006. – 208 s.
17. TUTTI I PAPI DEL PRIMO MEDIOEVO DA SABINIANO (604) A GREGORIO VI (1046) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://freeforumzone.leonardo.it/lofi/TUTTI-I-PAPI-DEL-PRIMO-MEDIOEVO-DA-SABINIANO-604-A-GREGORIO-VI-1046-/D8280424.html> – Назва з екрана.

Отримано 6 грудня 2011 р.

м. Київ

